

**Нұркен Айтымбетов – Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым Министрлігі
Ғылым комитеті Философия, саясаттану
және дінтану институты (Алматы)**

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің қалыптасуының бастау көзі болып табылатын әр кезеңдегі қазақ тарихындағы символдық және мифтік элементтерге талдау жасалынады. Ұлттық сананы қайта жаңғыртуда, тарихтағы маңызды оқиғалар, тарихи тұлғалар, символдар мен мифтердің маңызы зор. Сондықтан тарихтағы мифологиялық құбылыс қазіргі таңда ұлттың рухының қайта оянуына және отан сүйгіштік сезімнің күшеюіне ықпал етеді. Сонымен бірге мақалада қазақ тарихының жазылуы мен оның қазіргі кезде жастардың ұлттық санасына әсер ету деңгейі қарастырылады.

Түйін сөздер: Мифология, ұлттық бірегейлік, ұлттық сана, мемлекеттік құрылыс, ұлттық құрылыс, миф, қазақ тарихы, мәдениет, символдар, тұлғалар.

Ұлттық бірегейлік ұғымына қоғамдық-саяси сөздіктерде түрлі қарама-қайшы түсініктер мен анықтамалар беріліп жүр. Жалпы бірегейлікке берілген анықтамаларға сәйкес адам өмірде кім болып қалыптасқандығында емес, керісінше, оның туылғанға дейін кім болып саналғандығында екені белгілі. Осы жерден қандай да бір ұлттың бірегейлігін анықтау, сол ұлттың өзінің тарихи шыққан өзегіне тән болады деп ұғынуға жол ашылады. Осы орайда қазіргі кезде Қазақстанның ұлттық бірегейлігін айқындау мәселесі өте өзекті болып табылады. Ұлттық бірегейлікпен айналысып жүрген отандық ғалым Р.Қ. Қадыржанов «Қазақстанға өзінің ұлттық мемлекетін орнатып оны дамыту керек. Бұл үрдісте ұлттық бірегейлікті анықтау түбегейлі маңызды. Ұлттық мемлекет пен оның азаматтығының бар болуы өздігінен ұлттық бірегейлікті анықтап бермейді. Бұл жерде Қазақстан халқын анықтау мәселесі туралы сөз болып отыр, яғни, біз оларды «қазақтар» немесе «қазақстандықтар» ретінде анықтай аламыз ба, оның үстіне қазіргі таңда бұларды идентификациялауда айтарлықтай қарама-қайшылықтар байқалады» деп баға береді [1, 86 б.]. Сондықтан, ұлттық сана-сезімнің түп негізі болып табылатын қазақ тарихын оқу – Қазақстан мемлекетінің ұлттық құрылысы мен ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызы өте зор. Өйткені қоғам тарихтың күрт өзгеріске ұшырау кезеңдерін бастан

өткерген жағдайда, уақытша өзінің ұлттық идентификациясын санадан шығарып, белгілі бір уақытқа дейін мәңгірттік күйді бастан өткеруі мүмкін. Бірақ ұлттық сананың қайта жаңғыруы басталған кезеңде, жаңаша қоғам: «Біз кімбіз?», «Ұлтымыздың тарихтағы орны қандай?», «Кім кінәлі?», «Не істейміз?» деген негізгі сұрақтардың жауабын талап етуі заңдылық. Сондықтан халықтың табиғатын, ұлттық бірегейлігін танып білу үшін, оның ұлттық тарихына терең зер салатынымыз белгілі. Тарихтан ұлт өзінің ұлттық құндылықтарын, өзіне тән ерекшеліктері мен артықшылықтарын қайта танып-білуге кіріседі. Осы орайда бірегейліктің қалыптасу барысында «өткен мен бүгінді байланыстыратын символикалық элементтердің», ұлттың шығу тегі, тарихи тұлғаларды ұлықтау мен ұлы оқиғалардың қайта жаңғыру үрдісі жүреді. Зерттеуші У. Кимликидың көзқарасы бойынша «қазіргі мемлекеттердің барлығы тарих пен мәдениетке сүйенген «біз» туралы ұғымды қалыптастыру мен қоғамды біріктіруге бағытталған «бірегейлік саясатын» жүргізеді» [2, 93 б.]. Бұл саясаттың құралы тіл, ұлттық символдар, тарихи мифтер болып табылады. Осы орайда тарихты мифологиялау немесе тарихи мифтік шығармашылық ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың бірден-бір құралы болып саналады. Тарихта ең алғашқы миф туралы түсінік грек мәдениеті негізінде пайда болды. Оның мәні «сөз», «тарих», «құдайлар мен батырлар туралы аңыз» деген мағынада ұғынылды. XIX ғасырда мифті зерттеу ғылыми сипат ала бастады және ол позитивизм, мифтанудың натурфилологиялық мектептері, эволюционизм, функционализм, структурализм мен әлеуметтік амалдар шеңберінде жүргізілді.

XX ғасырдың бас кезеңінде әлеуметтік-саяси мифология мәселесімен Ж. Сорель айналысты, ол «көпшілікті рухтандыру үшін мифтер ойдан шығарылуға тиісті» деп санады [3, 85–88 б.]. Осы кезеңнен бастап мифті жеке сала ретінде зерттеу мен ғылымда әлеуметтік-саяси мифтердің қолданысқа ену үрдісі күшейді. Яғни, бұл мәселеден мифологияның ауқымды мифтер жүйесі ретінде барлық мәдениеттің негізінде болатындығын аңғаруға болады. Мифология адамдар тобырының мінез-құлқы мен ұжымдық сананы басқаруға қабілетті екендігін көрсетті. Мифтер адамдардың тек ақылына ғана емес, сонымен бірге оның сезімі мен эмоциясына да әсер етеді. Жалпы «*ұлттық мифология*», «*ұлттық миф*» терминдері мағыналық тұрғыдан жағымсыз көзқарас тудырмайтындығын атап өткен жөн. Бәрінен бұрын, Э.Ренанның дәйегіне тоқталар болсақ, оның ойынша «тарихтың бұрмалануы ұлттың өмір сүруінің бір бөлігі» болып табылады.

Осы орайда Қазақстан тарихының мифологиялану үрдісіне келер болсақ, қазақ мемлекеті өзінің ежелден бері мекен еткен аумағында ұзақ және күрделі тарихи кезеңдер мен саяси үрдістер барысында қалыптасты. Қазақ тарихы ежелгі арийлерден бастау алып кейінгі Түркі қағанаты, Монғол империясының ыдырауынан кейін түркі тайпаларының өзара бірігуі нәтижесінде Қазақ мемлекетін құруы, Ресей империясына құрамында

бодандықта болуы, Кеңес үкіметі мен Тәуелсіздікке қол жеткізгенге дейінгі ұзақ мерзімді қамтиды.

Түркі заманында да тарихта мифтік элементтер жиі кездеседі. Соның ішінде «*Көк бөрі*» бейнесін түркі мемлекетінің шығу тегімен байланыстырса, «*Көк аспан*» түркілердің шамандық табыну құбылысы ретінде танылды. Ал екінші жағынан бұл символдық белгілер түркі қағанатының қаһармандығы мен жауынгершілік рухы, қасиетті туы ретінде саналады. Сонымен бірге осы кезеңнің аты аңызға айналған ұлы тарихи тұлғалары *Аснарух*, *Еділ*, *Шыңғысқан*, *Алпамыс* және тағы басқалар тек ұлттық сананы ғана қалыптастырып қойған жоқ, сондай-ақ, халықтың ерлігі пен батырлығы хақында өткен тарихы туралы бейнелерді көз алдына елестетуге мүмкіндік тудырды. Сол дәуірдің тарихи тұлғалары барлық түрік халықтарына ортақ символдық элементтер болғанымен, белгілі бір дәрежеде қазақ халқының ұлттық бірегейлігінің қалыптасуына өз ықпалын тигізеді. Яғни, тарихи оқиғалардың этногенетикалық мифологиялану үрдісі ұжымдық санаға тарихи элементтердің әсерімен ұлттың бір мемлекет төңірегінде ұйысуына алып келеді. Осы мақсатта кейбір авторлардың көмегімен «қазақ өркениеті», «түрік әлемі», «қазақ елі» түсініктері дүниеге келді [4, 6 б.].

Кейінгі кезең бұл Монғол империясының ыдырауы нәтижесінде пайда болған әр түрлі түркі тайпалар одағының басын қосқан Қазақ мемлекетінің тарих сахнасына шығуы. Осыған орай мемлекеттің және сонда өмір сүрген тайпалар мен рулардың басын біріктіріп бір атаумен аталған, сонымен бірге жалпы қазақ ұлтшылдарының символына айналған «*Қазақ*» этнонимінің қолданысқа енуі. Осыған байланысты әлем тарихында жиі кездесетін белгілі бір ұлттың немесе мемлекеттің шығуына байланысты мифтер – қазақ тарихында да «*Қазақ*» этнонимінің шығуына байланысты көптеп кездеседі. Соның бірі «*Қазақ*» сөзінің шығу төркінін «*Ақ қаз*» аңызымен өрбітуі. Қазақ хандығы орыс империясының бодандығына айналуына дейін ұзақ тарихи кезеңді бастан өткерді. Бұл кезеңнің тарихи тұлғалары: қазақ хандары, билер мен батырлар – қазіргі Қазақстанның ұлттық бірегейлігі мен ұлттық санасының қайта жаңаруында ерекше қызмет атқарады. Солардың ішінде қазіргі кезде ең танымал тарихи тұлғалар – *Әбілқайыр*, *Абылай хан*, *Кенесары* және т.б. қайраткерлер қазақ тарихында маңызды орын алды.

Сонымен, қазақ тарихының Ресей империясының отаршылдығында болған уақыты, қазақ халқы үшін «ұлттық осалдық» сезімін тудырады [5, 568 б.]. Бұл кезең орыстардың қазақтарды жаппай езгіге салып, қанау мен басып-жаншуға бағытталған саясаты күшейген тұсы болатын-ды. Дегенмен, ел ішінде үздіксіз отаршылдыққа қарсы күрестер болып тұрды. Елін отарлық езгіден тазартуға бағытталған көтерілістердің қолбасшылары *Кенесары*, *Сырым*, *Махамбеттер* қазіргі кезде қазақ халқы үшін тәуелсіздікке ұмтылған көп жылғы күрестің символы іспеттес. Яғни, бұл тарихи тұлғалар болашақ ұрпақты ерлік пен батырлыққа, отан сүйгіштікке тәрбиелеуге

септігін тигізеді. Ұлттық бірегейлікті қалыптастырудың бұл маңызды аспектісі тарихи оқулықтар, ономастикада, тарихи ескерткіштер мен мәдениеттен тыс қалған жоқ. Бұл жерде жаңа атаулар қолданысқа ене отырып, сонымен қатар символикалық элементтер мен жаңа түсініктер пайда бола бастады. Алайда қазақ тарихының Кеңес үкіметі тұсындағы беттері орыстың отарлау саясатының әрі қарай жалғастырумен толықтырыла түсті. Қазақтың тарихы мен қатар ұлттық интелегенциясын халықтың санасынан өшіру үрдісі қарқын алды. Сол кезеңде халыққа қазақ тарихы тек Кеңес үкіметі құрылған тұстан бастау алады деп оқытыла бастады. Бұл идеологияның түп негізі қазақтардың арғы тарихындағы жауынгерлік рухын өшіріп, сол арқылы ұлтсыздануға жол ашу еді. Бұл ұлттық геноцид түгелдей бір ұлтты жойып жіберуге аз қалды. Ол үшін сол кезде барлық амалдарды қолдануға тырысты. «Қазақ халқының тарихы ежелгі кезеңнен қазіргі кезге дейін әлемдік тарихтың бір бөлігі болып табылады, сондықтан оны зерттеу жастардың тарихи санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Дегенмен, отаршылдық кезеңде халқымыздың тек еркіндігі, табиғи байлығы мен мәдени ескерткіштері ғана күйреген жоқ, сонымен бірге тарихи санада жоғалды [6, 155 б.]. Ал, Кеңес Одағы құлағаннан кейін Қазақстан мемлекетінің алдында өзінің саяси-мәдени бағдарлары мен ұлттық бірегейліктерін іздеу және қайта қалпына келтіру мақсаты тұрды.

Егемен Қазақстанның ұлттық тарихын қайта жаңғырту тоталитарлық режим жылдары күшпен жыртып алынып тасталған беттерін қайта қайта қалпына келтіру қажеттілігі туындады. Осы мақсатта 1993 жылы 14 сәуірде «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» заң қабылданды, ал 1997 жылы ҚР Президентінің Жарлығымен Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының жылы болып жарияланды. Содан кейін 1998 Қазақстан Республикасының Президентінің Жарлығымен Ұлттық тарих жылы болып аталынды. Бұл шараларды ұлттық тарихты қайтадан объективті жаңғыртудың айқын көрінісі деп санауға болады.

Қазіргі жағдайда Қазақстанның ұлттық бірегейлігін, азаматтықты және патриотизмді қалыптастырудың жылдан-жылға маңызы артып келеді. Әрқашан, қоғам дамуының күрт өзгерісі – кенет, құндылықтар мен парадигмалардың, идеалдардың ауысуына алып келетіні белігі, осы кезеңде қалыптасқан және топтасқан қоғамдық ортада қарсылықтардың туындамай қоймайтыны заңдылық. Алайда, осындай қысылтаяң уақытта араға тарих келіп араласытындығы анық, бірақ, ол үшін оның өзі объективті және нақты болуға тиісті. Қазақ халқының тарихы негізінен орыс империясының құрамына қосылғанға дейінгі кезеңдегі деректердің қаншалықты бар болуына орай шынайы баяндалуға тырысқан. Ал, орыс бодандығына қосылғаннан кейін қазақ тарихы объективтіліктен алыстап, көбіне орыс мүддесіне қарама-қайшы келмеуге немесе бейтараптылық бағыттағы саясатпен жазылған. Бұл үрдісті кейбір Қазақстан тарихы кітаптары мен

оқулықтарынан айқын байқауға болады. Алайда, бұл мәселеге қарамастан қазақ жастарына арғы ата-бабасының батыр болғандығын, әлемде жер көлемі бойынша сегізінші орын алатын территорияны найзаның ұшымен, білектің күшімен алғандығын құрғақ насихаттау басым көрініс алған. Бірақ, тарих беттерінде қазақтың жауынгершілігі шынайы ашып көрсетілмеген, әсіресе, мектеп бағдарламасындағы тарихи оқулықтарда оқушыларды рухтандыратын қазақ халқының ерлігі туралы оқиғалар баяндалмайды, бұған қазақ хандығы құрылғанға дейінгі кезеңді қоспағанда одан бергі уақытта тек жеңілістер мен кейін шегінулерге көз жеткізуге болады. Бұл үрдіс қазіргі ұрпақтың өзінің төл тарихи тағылымына үстірт қараушылыққа, тарихынан тамыр тарта алмаушылығына, яғни сабақтастықтың біртіндеп үзілуіне алып келеді.

Әдебиеттер

- 1 *Кадыржанов Р.К.* Конструктивизм, примордиализм и определение национальной идентичности Казахстана // Аль-Фараби. – 2012. – № 4.
- 2 *Малинова О.Ю.* Символическая политика и конструирование макро-политической идентичности в постсоветской России // Полис. – 2010. – № 2.
- 3 *Кроливецкая Н.Е.* Политический миф как средство манипуляции массовым сознанием // Актуальные проблемы обществознания. Вып. 9 – 2009. – С. 210.
- 4 *Барманкулов М. К.* 1996. Тюркская вселенная. – Алматы.
- 5 *Усманова А. Р.* 2001. Постструктурализм. Постмодернизм. Энциклопедия / Сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. – Минск: Интерпрессервис.
- 6 *Масанов Н. Э., Абылхожин Ж. Б., Ерофеева И. В.* Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс. – 2007.

Резюме

Айтымбетов Н.И. Роль казахской истории в формировании национальной идентичности Казахстана

В статье осуществлен анализ мифических элементов и символов казахской истории разных периодов, которые выступили источниками формирования национальной идентичности современного Казахстана. Вновь важную роль в обновлении национального сознания играют известные события, символы и мифические элементы истории. Поэтому в нынешнее время мифологические явления в истории влияют на усиление возрождения патриотизма и национального духа. Вместе с тем, в статье рассматривается описание казахской истории и её воздействие на национальное самосознание современной молодежи.

Summary

Aitymbetov N. I. Role of the Kazakh History in Formation of National Identity of Kazakhstan

In article implemented the analysis of mythical elements and symbols of the Kazakh history of the different periods which acted as sources of formation of national identity of modern Kazakhstan. Again important role in updating of national consciousness is played by known events, symbols and mythical elements of history. Therefore in present time the mythological phenomena in the history influence strengthening of revival of patriotism and national spirit. At the same time, in article the description of the Kazakh history and its impact on national consciousness of modern youth is considered.

